Minervas uggla och Sovjetunionens fall

PER MÅNSON
Sociologiska institutionen, Göteborgs Universitet

Filosofin kommer alltid för sent för att lära världen vad den skall vara ... När filosofin målar sitt grått i grått, då har en av livets gestalter blivit gammal. Och med filosofins grått i grått låter världen sig inte föryngras, utan endast förstås; Minervas uggla begynner sin flykt först när det skymmer.[1]

Inledning

När Michail Gorbatjov i ett direktsänt tal i den sovjetiska televisionen på kvällen den 25 december 1991 tillkännagav att han avgått som president i Sovjetunionen var det inte bara en enskild person som meddelade omvärlden att han lämnat en viss politisk position, som t ex var fallet när president Nixon avgick 1974. Med Gorbatjovs avgång avskaffades heller inte bara den presidentpost han själv inrättade i Sovjetunionen knappt två år tidigare,[2] utan även själva den stat han var president i upplöstes. Denna stat, "Unionen av socialistiska rådsrepubliker", hade bildats knappt 70 år tidigare,[3] men dess ursprung låg i bolsjevikernas maktövertagande i november 1917. När Lenin på kvällen den 8 november (26 oktober)[4] inför den andra sovjetkongressen bekräftade maktövertagandet med de berömda (men aldrig belagda) orden: "Vi skall nu övergå till att bygga upp den socialistiska ordningen"[5] inleddes den epok som kom att avslutas med Gorbatjovs TV-tal den 25 december 1991.

En epok av världshistorien är över, och som i liknande fall innebär det faktum att epoken har tagit slut att det kan vara möjligt att förstå den på ett annat sätt än när den pågick. Utan att gå in i ett hegelianskt tänkande kan man ändå hävda att så länge ett fenomen – vare sig det är en enskild människa eller en hel historisk epok – ännu är vid liv så inrymmer det potentialer som kan förändra bilden och förståelsen av fenomenet. Hade till exempel Gorbatjovs försök att skapa en ny union lyckats, hade inte det misslyckade kuppförsöket i augusti 1991 inträffat och hade inte de personliga motsättningar mellan huvudfigurerna Jeltsin och Gorbatjov i upplösningsdramat blivit så stora kanske det fortfarande hade funnits ett Sovjetunionen, visserligen kraftigt reformerat men ändå vid liv. Detta skulle ha inneburit att det *gick* att reformera Sovjetunionen, och vi skulle troligen ha förstått dess historia, institutioner och människor på ett annat sätt än vi nu gör utifrån kunskapen att det inte gick. Historien är på detta sätt obarmhärtig: Det som har hänt har hänt, men innan det har hänt är det i varje fall teoretiskt möjligt att andra saker kan hända. Men när ut-

rymmet för alternativa händelsekedjor är uttömt, när ingenting mera kan hända, då kan man börja dra slutsatser om epoken.

Detta innebär inte att det nu kommer att fixeras en slutgiltig kunskap om Sovjetunionen som kommer att stå sig i alla tider. Tvärtom, tolkningen av epoken kommer att fortsätta att utvecklas av det enkla skälet att historien fortsätter. Eftersom begreppet "historia" egentligen betyder två saker, dels det som kan kallas *realhistoria*, dvs vad som faktiskt har hänt under en viss tid, dels *historieskrivning*, dvs beskrivning, förklaring och tolkning av det som hänt, är det endast realhistorien som avslutas när en epok är över. Historieskrivningen fortsätter, men nu inom ramen för en ny epok. Kampen om historien fortsätter, och som vi sett många exempel på – inte minst i Sovjetunionen – är kampen om det förgångna ett viktigt slagfält i nuet. Historien är därför aldrig död. Den tillhör inte ens det förgångna.

I denna artikel skall jag diskutera några av de problem som funnits i studiet av Sovjetunionen, hur dess upplösning kan ha påverkat vår uppfattning om och förståelse och förklaring av systemets uppgång, utveckling och fall, och slutligen urskilja vad jag uppfattar som några centrala frågeställningar i kommande försök att närma sig området. Ämnet är alltför stort för att uttömmande kunna behandlas i en artikel, men det handlar inte om att säga det sista ordet, snarare om att väcka en ny fråga: På vilket sätt har kommunismens fall påverkat våra försök att förstå och förklara det samhälle som kallades Sovjetunionen?

Minervas uggla

Uttrycket "Minervas uggla lyfter först i skymningen" finns i Hegels rättsfilosofi i samband med en diskussion om filosofins möjligheter och refererar till den romerska gudinnan Minerva. Hon var en krigisk statsgudinna som blev skyddsgudinna för hantverkare, skådespelare, skrivare och lärare och därmed kom att ses som konstens och vishetens gudinna. Eftersom ugglan sedan länge är en symbol för kunskap innehåller uttrycket Minervas uggla en dubbel symbol för vishet (det finns också en uggleart som heter minervaugglan).

Uttrycket är, liksom det mesta hos Hegel, dunkelt och kan förstås på olika sätt, men i huvudsak brukar två tolkningar ges. Den första är troligen den vanligaste och uttrycks av Hegelkännaren Charles Taylor:

> För Hegel [. . .] är människan aldrig klar över vad hon för ögonblicket gör, ty den verkande kraften är inte bara människan. Vi är som handlande människor alla engagerade i ett drama som vi egentligen inte förstår. Det är först när vi spelat det till slut som vi förstår vad som hela tiden har pågått. Minervas uggla börjar flyga först när skymningen faller. (Taylor 1986:525).

Här handlar uttrycket om att vi människor egentligen inte förstår vad som pågår, att vi till stor del agerar i mörker när vi handlar. Först när "dramat" är över kan vi inse vad våra handlingar har betytt. Denna tolkning bygger på Hegels begrepp *historiens list* och på att historien enligt honom är en objektiv process där andens bildningsgång är det främsta innehållet. Så länge vi människor inte känner denna andens bildningsgång handlar vi därför omedvetet. Men samtidigt är vi en del av denna bildningsgång, vilket vi först efteråt kan förstå när vi ser resultatet av våra handlingar. Filosofins uppgift blir då att klarlägga denna objektiva bildningsgång så att vi kan handla mera medvetet.

Vid sidan av denna tolkning, som handlar om kunskapens villkor, finns en mer vetenskapspolitisk. Om nu filosofin – eller vetenskapen, ty för Hegel är "vetenskapen andens verklighet och det rike som den bygger åt sig i sitt eget element" (Hegel 1981:18) – endast kan förstå och förklara ett fenomen i efterhand så kan den inte *ingripa* i världen. Den är, i ordets bokstavliga mening, en *efter*-tanke (*Nachdenken*), dvs "ett tänkande efter det att saker har gjorts. Dess område är vad som har hänt, och dess enda ändamål är att klargöra vad som hänt." Därför är filosofins uppgift här "inte att reformera, utan att förstå" (Hook 1968:22f). Denna tolkning brukar, liksom i Hooks bok, kontrasteras mot Marx' uppfattning om förhållandet mellan filosofin och världen. I ljuset av detta blir Marx' 11:e Feuerbachtes ("Filosoferna har hittills bara tolkat världen. Vad det gäller är att förändra den.") lika mycket riktad mot Hegel som mot unghegelianerna.

Lägger man samman dessa tolkningar verkar det som om Hegel menade att vi visserligen är delaktiga i historiens strider, men att vi inte kan ingripa i dem utifrån en fullständig kunskap om vad de egentligen handlar om. Det är först när dramat är över som vi kan reflektera över vad som hänt och över vår roll i händelseförloppet. Så länge epoken finns kvar spelar alla sina roller, och även vetenskapen blir en del av dramat. En verklig objektiv vetenskap är därför möjlig först "efter det att verkligheten fullbordat sin [egen] bildningsprocess och gjort sig färdig" (Hegel 1986:27). Först då är det möjligt att förstå vad fenomenet *var*: Det sanna är det hela. Men det hela är bara väsendet som fullbordar sig själv genom sin utveckling. Om det absoluta skall sägas att det väsentligen är *resultat,* att först vid ändpunkten det är vad det i sanning är . . . (Hegel 1981:16).

Uttrycket "Minervas uggla lyfter först i skymningen" kan därför handla om att ugglan just *lyfter* i skymningen, och inte om att hon inte alls fanns under dagen eller kunde ingripa. Ugglan lämnar dagen bakom sig, flyger in i en natt, och liksom dagen är en förutsättning för natten är den kunskap som dagen gett en förutsättning för den fortsatta färden. Frågan är hur den kunskap som skapats under dagen framstår i skymningen.

Minervas uggla har således lyft. Vart hon flyger vet vi inte, men för alla som är intresserade både av saken, dess orsaker och verkningar, dess plats i och betydelse för vår nutidshistoria och av kunskapsutvecklingen om epoken kan det vara värt att följa med i hennes flykt.

Sovjetologin och Sovjetunionens upplösning

Kunskapsproduktionen om Sovjetunionen utvecklades från slutet av 1940-talet till en speciell disciplin, sovjetologi ("läran om Sovjet"),[6] och som en speciell del inom den – inriktad på den sovjetiska politiska elitens relationer och maktkamp – uppstod den så kallade kremlologin. Bakgrunden till uppkomsten av sovjetologin var det internationella politiska läget efter andra världskriget, då det tidigare allierade Sovjet blev den nya fienden för västmakterna, främst efter Pragkuppen 1948. I ett senare avsnitt kommer betydelsen av det kalla kriget för uppkomsten av sovjetologins olika teorier att tas upp. Innan dess ska en debatt som nu förs bland sovjetologerna själva kort presenteras.

Ett viktigt kännetecken på sovjetologin är enligt många forskare dess oförmåga att förutsäga Sovjetunionens upplösning. Eftersom prediktioner, även om de inte kan vara exakta inom samhällsvetenskapen, allmänt ses som en av vetenskapens uppgifter är det intressant att så få sovjetologer lyckades förutsäga sovjetregimens fall. Under perestrojkan, och speciellt under dess senare del, anade dock flera forskare slutet för Sovjetunionen, och en av de mest kända sovjetologerna, Zbigniew Brzezinski inleder sin bok *The Grand Failure* med orden: "Detta är en bok om kommunismens slutliga kris" (Brzezinski 1990:1).[7] Även andra forskare diskuterade ett möjligt slut för Sovjetunionen, men de flesta av dessa hade "en sak gemensamt: de var inte sovjetologer" (Rudland 1993:112). Även om detta är något tillspetsat är det ändå riktigt att "de flesta sovjetologerna bedömde situationen på 1980-talet på ett sätt som inte tillät de kommande revolutionära förändringarna. Vad de gjorde var inte mindre utmanande än att vänta sig en revolution. De förväntade sig, för att vara vitsig, precis motsatsen till vad som hände" (Lipset & Bence 1994:175).

Det har trots allt under Sovjetunionens existens förekommit ett flertal profetior om systemets omedelbara eller mera långsiktiga sammanbrott. Dessa profetior började direkt efter bolsjevikernas maktövertagande 1917 och har fortsatt i vågor. De har varit mest förekommande i samband med ledarskiften, och efter både Lenins och Stalins död förekom det främst i massmedia förutsägelser om systemets snara sönderfall. Efter Chrusjtjovs fall skrevs flera böcker och artiklar som återigen var inne på samma tema, bl a av den franske sovjetkännaren Michel Garder, som i *L'Agonie du régime en Russie soviétique* menade att avsättandet av Chrusjtjov i okto-

ber 1964 "markerade början på den marxist-leninistiska regimens dödskamp i Ryssland":

Att regimen är dömd att försvinna är uppenbart, den enda frågan är hur lång dödskampen kommer att bli och när den kommer att försvinna . . . Den styrande partiapparaten kan inte lösa de problem den konfronteras med, och den är ohjälpligt fast i den interna partikampen . . . Enligt min mening är det osannolikt att den marxist-leninistiska regimens dödskamp kommer att vara längre än 1970 . . . och logiskt kommer denna revolution, vare sig den är fredlig eller våldsam, att resultera i ett teknokratiskt, socialistiskt och relativt liberalt samhälle. (cit i Leonhard 1966:39ff).

Inför 50-årsjubileet 1967 av Oktoberrevolutionen fördes i tidskriften *Problems av Communism* en debatt under rubriken "Vart går Ryssland".[8] Ett tjugotal ledande sovjetologer deltog, och i några inlägg kommer författarna in på frågan om ett eventuellt sönderfall av Sovjetstaten. De flesta deltagare i debatten målar upp en bild av Sovjet som ett stagnerande samhälle, där de nya ledarna Brezjnev och Kosygin framstår som grå tjänstemän, utan intresse för ideologi eller utopiska visioner. Gentemot denna "medelmåttans tyranni" ställs kraven från ett modernt industrisamhälle, och det är i gapet mellan "the clerk regime" och den redan uppnådda moderniseringen som hoten om upplösningen tydligast finns. Den kände gulagforskaren Robert Conquest ansåg t ex att Sovjet kunde betraktas som

ett samhälle där det politiska systemet är radikalt och farligt olämpligt för dess sociala och ekonomiska dynamik. Detta är en formel för förändringar – förändringar som kan bli hastiga och katastrofala, även om det inte nödvändigt blir så [. . .] Det finns flera varierande möjligheter, och resultatet beror på historiska tillfälligheter. (Conquest, i Brzezinski 1969:72).

En annan författare menar att "Det finns naturligtvis inga garantier för att framtida partiledare kommer att reagera på de förändrade sociala aspirationerna i ett allt mer industrialiserat och professionaliserat samhälle, eller att de kommer att förhålla sig kreativt till den variation av intressen som förändringarna framfött. De kan välja att ignorera dem. Skulle de göra detta sår de den säd som kommer att leda till deras eget fall." (Fainson, i a a, s 134), och ytterligare en annan gör denna prognos:

Vad jag betraktar som mest troligt de närmaste tio eller femton åren är att en grupp av icke-konforma ledare [. . .] kommer till makten i Sovjetunionen genom SUKP:s centralkommitté, att de kommer att lyckas med detta med stöd från bönderna, ungdomen och intelligentian men med opposition från byråkratin, att armén kommer att förhålla sig neutral, och att de nya ledarna kommer att initiera radikala institutionella förändringar både inom ekonomin (speciellt i jordbruket) och i det politiska systemet. (Bandyopadhyaya, i a a, s 95).

Denna debatt handlade främst om huruvida Sovjetsystemet kunde och skulle reformeras *eller* om det skulle upplösas. Reformer ställdes således mot revolution (dvs upplösning). Det paradoxala med denna debatt – men i revolutionära förändringar så vanliga förhållandet – blev att det var när

"den framtide partiledaren" (Gorbatjov) just reagerade på "aspirationerna i ett allt mer industrialiserat och professionaliserat samhälle" och började att genomföra de reformer många talade om i debatten som sammanbrottet kom.

En annan som inte var sovjetolog och som tidigt var inne på temat Sovjetunionens upplösning – och som nu i efterhand därför fått en viss berömmelse – var den ryska dissidenten Andrej Amalrik. Han skrev i slutet av 1960-talet ned sina tankar och publicerade dem i väst 1970. Amalrik, som var bosatt i Moskva, trakasserades av myndigheterna och tillbringade ett år i Sibirien, beskriver även han den åldrande sovjetregimen på väg in i stagnation:

> Regimen befinner sig inte i anfall, utan på defensiven. Dess motto är: "Rör oss inte, så rör vi inte er". Dess mål: Låt allt vara som det är . . . På frågan om hur länge regimen kan överleva kan flera intressanta historiska paralleller citeras. För närvarande existerar troligen åter åtminstone några av de villkor som ledde till den första och den andra ryska revolutionen: Ett kaststyrt och orörligt samhälle, ett rigitt regeringssystem som står i vägen för behovet av ekonomisk utveckling, allmän byråkratisering och förekomsten av en priviligierad byråkratklass och nationell förbättring i en multinationell stat, där vissa nationer har en priviligierad ställning. (Almarik 1970:23, 43).

Trots detta tror Almarik inte på möjligheten av en revolution inifrån, därför att ingen av huvudklasserna i Sovjet önskar det. Fabriks- och jordbruksarbetarna har kvar det gamla psyket och uppfattar fortfarande "någon annans framgång som mera smärtsam än deras eget misslyckande" (s 35), medelklassen, som främst består av funktionärer i partiet och regeringsadministration betraktar " regimen som ett mindre ont än att ändra den" (s 21), och överklassen som suger ut landet har inget som helst intresse av att ändra på något. Det lilla skikt dissidenter som Almarik själv tillhör har visserligen utmanat regimen, men den demokratiska rörelsen kan inte få något större stöd bland befolkningen. I stället vänder sig Almarik till det klassiska sättet att inleda en revolution: genom nederlag i krig. Denna gång är det ett krig mellan Sovjet och Kina som ska sätta igång förändringen och leda till regimens fall. Som en intressant detalj kan nämnas att Almarik förutsäger det närmande mellan USA och Kina som kom efter president Nixons resa till Peking 1972.

Almariks beskrivning av Sovjetunionen i slutet av 1960-talet har flera träffande poänger, men med det tänkta kriget mot Kina får hans bok apokalyptiska dimensioner, så typiskt för ryskt tänkande. En annan förutsägelse om Sovjetregimens fall, som också utgår från geopolitiska förhållanden, gör Randall Collins i en bok från 1986. Här är det inte främst den kommunistiska regimen i Sovjetunionen som är det intressanta, utan den betraktas som en fortsättning på det ryska imperiet. Ty, menar Collins, "ur geopolitisk synvinkel är det en fullständig kontinuitet mellan Moskva och Tsarryssland och Sovjetryssland" (Collins 1986:186).

Utan att i detalj gå in på Collins argument, som bygger på en av honom tidigare presenterad geopolitisk teori, kan sägas att han i första hand förstår Sovjetunionen som en geopolitisk enhet, och mindre som en ideologisk. Liksom tidigare transnationella ideologiska enheter – som den katolska kyrkan – framkallar kommunismens avvikare inom den internationella rörelsen, och som konflikten mellan Sovjet och Kina visar är geopolitiska faktorer viktigare än ideologisk samhörighet. Därför är det inte i första hand Sovjetunionens upplösning Collins analyserar, utan det ryska imperiets. Denna upplösning kunde, enligt honom, ske snart:

> Den förutsagda tillbakagången för rysk makt kan inte fastställas till ett speciellt år. Det verkar emellertid som om det ryska imperiet redan har nått sin gräns efter fem hundra års expansion och nu kommit in i en period av långsiktig nedgång. Speciella kombinationer av händelser kan till och med medföra hastiga förluster av territorell makt inom de nästa trettio åren, och möjligheten för en omfattande nedgång är väldigt hög under det tjugoförsta århundrandet. (a a, s 188–89).

Collins förutsägelser från 1986[9] handlar mindre om Sovjetunionens upplösning, även om detta är ett led i processen, och mer om den nu så omdiskuterade eventuella upplösningen även av den ryska stat som uppstod efter Sovjetunionens upplösning och som började byggas i Moskva på 1400-talet. Denna diskussion har i Ryssland temat "hur långt tillbaka i historien ska vi gå?". Nederlaget i Afganistankriget innebar ur detta perspektiv en vändpunkt i Moskvaimperiets utveckling. Det Moskva-ryska-sovjetiska imperiet misslyckades i Afganistan för första gången att utvidga sitt inflytande. Strax efteråt förlorade Moskva de östeuropeiska randstater som erövrats *efter* andra världskriget, därefter de baltiska staterna man erövrat *under* kriget, sedan de områden som införlivats i det ryska imperiet från Peter den store och framåt. Slutligen riskerar nu Moskva att själva den ryska federationen upplöses. Detta skulle innebära, som Collins är inne på, en geopolitisk återgång till tiden före Ivan III, då det ryska territoriet bestod av en mängd skilda småstater, var och en med en regional ledare ("prins") vid makten. Eftersom detta är en process som just nu pågår i den ryska federationen är denna historiska parallell relativt lätt att se.

Uppfattningen att Sovjetunionen i första hand skall betraktas som en fas av Rysslands historia och mindre som något kvalitativt och revolutionärt nytt, skilt från det tidigare Ryssland, innebär att man tonar ner revolutionens och den socialistiska ideologins betydelse för en förståelse av Sovjetunionen. Att den officiella sovjetiska självförståelsen motsatte sig detta synsätt är inte konstigt. Den nya regimen byggde ju hela sin legitimitet på "brottet med det tsaristiska och borgerliga förflutna" i och efter revolutionen 1917. Men även en majoritet bland sovjetologerna betraktade Sovjetunionen som något kvalitativt annorlunda är det tidigare Ryssland.

För att förstå hur detta synsätt kom att bli så dominerande måste man se hur sovjetologin byggdes upp.[10]

Sovjetologin och det kalla kriget

Även om sovjetologin av naturliga skäl är en sen företeelse i historien har det givetvis tidigare skapats kunskap om Ryssland i väst. Fram till slutet av 1800-talet bestod dock denna kunskap främst av reseskildringar och journalistiska reportage, och de första tidskrifter som på ett mera vetenskapligt sätt sökte sprida kunskap om Ryssland startades först strax före första världskriget. Efter revolutionen 1917 var det främst tyska forskare som intresserade sig för Östeuropa, bl a beroende på att Tyskland var det land som tidigast utvecklade kontakter med det nya Sovjetunionen. Efter Hitlers maktövertagande 1933 ändrades detta då all forskning om de slaviska länderna skulle bygga på nazismens rasläror. För de flesta andra i väst var landet stängt, hade låg status (förutom bland radikala journalister och socialister, som betraktade Sovjet som ett "socialistiskt experiment") och små resurser avsattes för ett mera grundläggande studium av landets utveckling. Det var den världspolitiska utvecklingen som kom att ändra på detta:

> Mot slutet av 1930-talet, i samband med att Sovjetunionen allt mer blev indragen i världspolitiken, ökade snabbt efterfrågan i väst på information om ryska förhållanden, men universiteten och andra akademiska institut var helt oförmögna att möta den. Som en konsekvens kom den information som var tillgänglig till största delen från kommunister eller exkommunister eller från journalister som hade varit stationerade i Moskva. Några av dessa män och kvinnor skrev utmärkta böcker, men deras arbeten kunde inte ersätta systematiska studier, speciellt inte av mera tekniska aspekter av Sovjets utveckling. Andra världskriget kom att medföra en avgörande förändring i detta avseende. Det har sagts att krig medför [. . .] en kraftfull impuls till upptäckter och tekniska framsteg. Detta hände definitivt inom området för Sovjet- och Östeuropastudier, ty hundratals experter behövdes nu, och eftersom bara några få fanns måste de produceras så snabbt och ändamålsenligt som möjligt. (Laquer 1965:8f).

I USA grundades 1946 *The Russian Institute of Columbia University* och 1948 skapades ett center för Rysslandsstudier vid Harvard University. De följande åren byggdes en mängd forskningsavdelningar inriktade på Sovjet och Östeuropa upp vid andra universitet, främst med pengar från Rockefeller eller Ford Foundations och Carnegie Corporation. Också det amerikanska utrikes- och försvarsdepartementet, CIA och Pentagon bidrog med resurser och hade även egna utbildnings- och forskningsprogram. Trots att en ökad satsning på forskning om Sovjet förekom även i andra västländer (Frank, Kerblay och Hacker 1965) var det i USA som huvuddelen av sovjetologin växte fram. Mängder av mer eller mindre specialiserade forskningsprogram utvecklades, antalet doktorsavhandlingar inom området ökade lavinartat,[11] och fram till början av 60-talet var sovjetolo-

gin en bra investering för den student som ville nå framgång, både i studierna och efteråt. Den amerikanska administrationen anställde allt fler sovjetkännare, CIA rekryterade också många,[12] men plötsligt mot slutet av 60-talet hamnade området i en kris.

Orsaken till krisen inom sovjetologin är omdiskuterad. Många pekar på det faktum att de ekonomiska anslagen minskade under 60-talet, men den viktigaste orsaken finns troligen i utvecklingen i Sovjet efter Stalins död 1953 och det intellektuella och kulturella töväder som följde efter Chrusjtjovs maktövertagande. Den första generationen sovjetologer hade utbildats i direkt anslutning till det kalla krigets uppkomst och i McCarthyandan, och de flesta kom att betrakta Sovjet som "fienden det gällde att förstå för att besegra". Detta präglade den tidiga sovjetologin och "få akademiska områden har varit så intimt relaterade till amerikanskt politiskt och intellektuellt liv som sovjetstudierna" (Cohen 1985:8). Sovjetunionen betraktades som "ett politiskt problem", och sovjetologin fick till uppgift att, förutom att samla material och genomföra analyser, presentera en motbild till Sovjets egen presentation av sig själv. Detta medförde att en stor del av sovjetologin, i likhet med vetenskapen i Sovjet, fick en ideologisk funktion, och om en sovjetkännare inte "kan diskutera någon aspekt av den sovjetiska scenen utan att mumla 'totalitarism' eller 'stalinism', skiljer denne sig då verkligen från en sovjetisk student som studerar förhållanden i väst och som, oberoende vad han skriver om, måste ge de bibliska referenserna till 'monopolkapitalism' eller Wall Street." (Ulam 1965:16).

Detta innebär inte att all forskning som producerades under 1950-talet enbart var ideologi. Men själva den grundläggande modellen för förståelsen av Sovjetunionen utvecklades som en konsekvens av det kalla kriget och motsättningen mellan Sovjet och "den fria världen". Studierna skulle visa att Sovjetunionen var ett totalitärt samhälle som stod i motsättning till demokrati och frihet. Även om en mängd enskilda värdefulla böcker och forskningsrapporter publicerades under dessa år var det viktigt att forskningen byggde på den ideologiska skillnaden mellan kommunismen och västvärlden:

> Avsikten med anti-kommunismen var således att vederlägga varje historisk eller samtida aspekt av sovjetideologin eller dess propaganda – alla dessa vansinniga påhitt och lögner som utgjorde det officiella Sovjets självbild, från segern för social rättvisa och Stalins genialitet sedan 1917 till den sovjetiska demokratins blomstring och dess fredsskapande roll i världen. (Cohen 1985:14).

De flesta sovjetologer spred inte öppet en direkt anti-sovjetisk ideologisk propaganda. Det skedde snarare genom att de grundläggande förutsättningarna för studierna var givna och inte kunde ifrågasättas. Men det förekom flera fall där "ideologiskt opålitliga" sovjetforskare undersöktes även efter McCartyfebern lagt sig (McCarty själv bidrog till att minst 600

professorer och lärare avskedades för "anti-amerikansk verksamhet"), och alla bidragsgivare till den regeringsstödda tidskriften *Problems of Communism* måste i hemlighet bli "säkerhetsgodkända" före publicering (a a, s 17–18). På grund av att många intellektuella under 30-talet visat sympatier för Sovjetregimen kände många sovjetologer att "de hade ett skelett i garderoben" (Ulam 1965:15), och för att inte bli anklagade för sympati med fienden i det kalla krig som rådde i mitten av 50-talet höll sig majoriteten av forskarna inom de ideologiska ramarna.

På 60-talet skedde inom sovjetologin en liknande omsvängning som inom samhällsvetenskapen i övrigt. Bakgrunden var delvis det allmänt förändrade ideologiska klimatet, som bl a ledde fram till motståndet mot USA:s krig i Vietnam, men för sovjetologin fanns även en mera direkt och delvis personlig bakgrund. Under Chrusjtjov hade ett vetenskapligt utbytesprogram mellan Sovjet och USA inletts, och många av den andra generationens sovjetologer som kom fram på 60- och 70-talet hade varit i Sovjet för sin forskning, vilket påverkade deras bild av "fienden":

> Med etablerandet av akademiskt kursutbyte på 60-talet kunde amerikanska professorer och (vilket var ännu viktigare) forskarstuderande tillbringa relativt långa perioder i Sovjetunionen. De träffade vanliga sovjetmedborgare och förstod deras liv på sätt som utlänningar hade haft mycket svårt att göra i årtionden. Impressionistiska vittnesbörder medförde, även om två år i Sovjetunionen vanligtvis hade en ödeläggande effekt på vänstersympatisörers pro-sovjetiska uppfattningar, att totalitarismmodellen undergrävdes. Staten inkräktade visserligen [i ryssarnas liv], men gapet mellan detta inkräktande och mardrömsvisionen i *1984* var uppenbart stor och minskade inte. Staten hade inte bara misslyckats med att eliminera "privatlivet". Även sovjetmedborgarnas gästfrihet och det stora värde som dessa satte på vänskap imponerade ofta på amerikanarna, och fick dem ibland att undra om det inte var de själva som tillhörde det folk som hade atomiserats. (Gleason 1984:153).

Liksom inom andra samhällsvetenskapliga områden kritiserades den äldre generationen för "konservativa teorier" och "ideologisk enögdhet". Inom sovjetologin kom denna debatt främst att handla om det paradigm som varit förhärskande från dess begynnelse. Detta paradigm kallades "totalitarismmodellen" och det var denna modell som utmanarna, som själva kallade sig "revisionister", opponerade sig mot. Sedan dess har sovjetologin varit delad mellan "totalitarister" och "revisionister".

Totalitarism och revisionism

Begreppen "totalitär stat" och "totalitarism" kommer ursprungligen från Italien där både fascister och antifascister använde uttrycket för att karaktärisera Mussolinis stat. Begreppet fick därför från början både en positiv och en negativ innebörd. I Hitlers Tyskland slog begreppet aldrig igenom, bl a därför att Hitler inte ville stå i ideologisk tacksamhetsskuld till Mus-

solini. Språkbruket spred sig sedan till Sovjetunionen, främst efter Hitlertysklands angrepp i juni 1941, och kom även där att beteckna de fascistiska staterna (Schapiro 1972:13f).

Även i den engelskspråkiga världen refererade uttrycket först till fascistiska stater, men efter andra världskriget började det allt mer användas även om Sovjetunionen. Speciellt då det kalla kriget inletts förekom både i media och inom forskningen allt tydligare referenser till "den röda fascismen", och president Truman uttryckte en vanlig åsikt när han på en presskonferens 1950 hävdade att "det är ingen skillnad mellan det totalitära Ryssland och Hitlers regim . . . De är fullständigt lika. De är polisregimer – polisstatsregimer" (cit i Adler & Paterson 1970:1054).

Detta likställande av Sovjetunionen med fascistiska stater medförde att även ledarna Hitler och Stalin uppfattades på samma sätt,[13] som ett livsfarligt hot mot "den fria världen". Speciellt efter det att beslagtagna papper i Tyskland om Molotov-Ribbentroppakten publicerats i USA i januari 1948 grundlades föreställningen om Sovjet som ett nytt Hitlertyskland, och USA:s position i det kommande kalla kriget; att alltid möta Sovjet utifrån en styrkeposition, statsfästes. Eftersom denna inställning kom att bli bestående under i stort ett hela den resterande fasen av Sovjets existens kan betydelsen av att jämställa Sovjetstaten med Hitlers och Mussolinis regimer knappast överdrivas. Erfarenheterna från 30-talet, då eftergiftspolitiken mot Hitler hade lett till det ditintills mest fruktansvärda krig historien skådat ledde till slutsatsen att varje eftergift och försök att förstå Sovjet på dess egna villkor obönhörligen skulle leda till ett tredje, och p g a atombomben, ännu värre världskrig. Totalitarismmodellen handlar därför inte bara om för väst främmande samhällen, den sammanfattar också ett skede av vår egen historia.

Det dröjde inte länge förrän begreppet mera systematiskt började användas av forskare. 1951 publicerade Hannah Arendt sin klassiska *The Orgin of Totalitarianism*, som behandlar nazismen mer än Sovjetunionen. Hon analyserar också utvecklingen fram till de totalitära staterna – speciellt den totalitära *rörelsen* och dess attraktion på de grupper bland befolkningen som tidigare inte deltagit i det politiska livet – mer än vad som senare blev vanligt. Även om hon ser olikheter mellan Hitlertyskland och Stalinryssland menar hon att det "är ingen större skillnad om totalitära rörelser antar nazismens eller bolsjevismens mönster, om de organiserar massorna i namn av ras eller klass, låtsas följa livets och naturens lagar eller dialektikens och ekonomins lagar." (Arendt 1967:313).

Arendts totalitarismuppfattning kom att bli mönsterbildande inom sovjetologin, och den framställs bra i ett stycke från hennes bok:

> I de föregående kapitlen har vi upprepade gånger tryckt på att medlen för total dominans inte bara är mer drastiska, utan också att totalitarismen i grunden skiljer sig från andra former av politiskt förtryck såsom despotism, tyranni och diktatur som är kända av oss. Var-

helst den kom till makten utvecklade totalitarismen helt nya politiska institutioner och förstörde landets alla sociala, legala och politiska traditioner. Det spelar ingen roll vilken specifik nationell tradition eller vilken speciell andlig källa dess ideologi hade. Totalitära regeringar omvandlade alltid klasser till massor, utrotade partisystemet, inte genom ett enpartisystem utan genom en massrörelse, flyttade maktcentrum från armén till polisen och etablerade en utrikespolitik som öppet var inriktat på världsherravälde. Nutida totalitära regimer har utvecklats från ett enpartisystem, och när de blev sant totalitära började de att operera enligt ett värdesystem som så radikalt skiljer sig från alla andra att inga av våra traditionella legala, moraliska eller vardagliga kategorier längre kan hjälpa oss att förstå, bedöma eller förutsäga deras handlingsriktning. (a a, s 460).

Efter en konferens om totalitarismen i USA 1953, med deltagande av ett fyrtiotal kända sovjetologer publicerades en bok (Friedrich 1953). Denna bok reviderades tre år senare till en annan bok där totalitarismmodellens "paradigm" framställs. Här abstraherades analysen och två viktiga drag i totalitära stater, både tagna från Arendt, fastställdes: Dels är totalitarismen "en historiskt unik form av politisk regim", och dels är "fascistiska och kommunistiska totalitära diktaturer i grunden lika". De grundläggande drag som var gemensamma för de fascistiska och kommunistiska staterna var följande:

1) En officiell ideologi, som består av en officiell doktrin som täcker alla viktiga aspekter av människans existens till vilken var och en som lever i detta samhälle måste ansluta sig, åtminstone passivt. Denna ideologi karaktäriseras av att den fokuserar och strävar mot ett perfekt slutligt stadium av mänskligheten, den innehåller chiliastiska anspråk, som baserar sig på en radikal förnekelse av det existerande samhället och erövrandet av världen för ett nytt.
2) Ett enskilt massparti, vanligtvis lett av en man, "diktatorn", och som utgörs av en relativt liten andel av den totala befolkningen (högst 10 procent), varav en hård kärna av dem är passionerat och utan att ifrågasätta hängivna ideologin och beredda att på alla sätt bidra till dess allmänna accepterande. Detta parti är hierarktiskt och oligarkiskt organiserat, och vanligtvis antingen överordnat eller helt sammanvävt med regeringsbyråkratin.
3) Ett system av terroristisk poliskontroll, som stödjer men också övervakar partiet åt dess ledare. Poliskontrollen karaktäriseras av att den inte bara är riktad mot utpekade "fiender" till regimen, utan även mot godtyckligt utvalda klasser bland befolkningen. Den hemliga polisens terror utnyttjar systematiskt modern vetenskap, speciellt modern psykologi.
4) Partiet och dess tjänande kader har ett tekniskt betingat och i stort sett fullständigt monopol på alla moderna masskommunikationsmedel, såsom press, radio och filmer.
5) I samma händer ligger ett på samma sätt tekniskt betingat nästan fullständigt monopol på kontrollen av de väpnade styrkorna.
6) En central kontroll och styrning av hela ekonomin genom en byråkratisk samordning av dess tidigare oberoende korporativa enheter, vilka vanligtvis inkluderar de flesta andra föreningar och grupper. (Friedrich & Brzezinski 1956:5, 9–10).

Detta kom att bli den grundläggande modellen för sovjetologin i stort sett fram till Sovjetunionens upplösning 1991, även om en hel del diskussioner om olika detaljer har förekommit. Speciellt efter Chrusjtjovs försök till avstalinisering och Brezjnevs senare maktövertagande kom modellen att ifrågasättas, och många ville införa ett nytt begrepp, "auktoritärt samhälle", för att beteckna det post-stalinistiska Sovjet. Skillnaden mellan ett

totalitärt och ett auktoritärt samhälle är främst graden av kontroll som staten har över medborgarna. I ett totalitärt samhälle har staten, som ordet uttrycker, "en total kontroll" även långt in i människornas privatliv och tänkande.[14] I ett auktoritärt samhälle kontrollerar staten de grundläggande förutsättningarna för befolkningens liv, men lämnar utrymme för åtminstone ett rudimentärt privatliv. Stalins samhälle var enligt detta synsätt "totalitärt", medan Chrusjtjovs och Brezjnevs samhälle var "auktoritärt".

Totalitarismmodellen var inte bara en modell för att analysera det sovjetiska samhället, den skapade också en referensram för att förstå Sovjetunionens historia. Denna historieskrivning koncentrerar sig på den politiska nivån och kommunistpartiets utveckling, för enligt totalitarismmodellen hade staten (partiet) underordnat hela samhället under sig. Därför handlar Sovjetunionens utveckling till största delen om hur kommunistpartiet, med ett marxskt begrepp, "subsumerar" samhället. En mot modellen kritisk forskare sammanfattar "totalitaristernas" uppfattning om Sovjets historia:

> I oktober 1917 tillskansade sig bolsjevikerna (kommunisterna) – ett litet, icke representativt och embryonalt totalitärt parti – makten och förrådde således den ryska revolutionen. Från detta ögonblick var [. . .] den sovjetiska historien bestämd av det kommunistiska partiets totalitära politiska dynamik, personifierat av dess ursprunglige ledare, Lenin – monopolitisk politik, hänsynslös taktik, ideologisk ortodoxi, programmatisk dogmatism, disciplinerat ledarskap och centraliserad byråkratisk organisation. Efter att snabbt ha monopoliserat den nya sovjetregeringen och skapat en rudimentär partistat segrade kommunisterna i det ryska inbördeskriget 1918–21 genom sin disciplin, organisation och hänsynslöshet. Utmattat och stående inför nödvändigheten att lösa problemet med efterträdare till Lenin gjorde partiet en taktisk rerätt udner 1920-talet från sin totalitära samhällsmodell genom att temporärt anta den något mindre auktoritära politik som kallas den Nya Ekonomiska Politiken (NEP). Men 1928–29, när partiets interna problem hade lösts av Stalin, och drivet av ideologisk fanatism återupptogs det totalitära angreppet på samhället. Processen kulminerade logiskt och oundvikligt på 1930-talet, då kollektiviseringen och tvångsindustrialiseringen genomfördes, genom att partiet skapade ett totalitärt samhälle genom massterror och utvidgade byråkratiska kontrollstrukturer. En total partistat uppstod, autonoma sociala institutioner och processer, ja själva gränsen mellan stat och samhälle, förstördes. Den fullt utvecklade totalitarismen dämpades något under kriget med Tyskland 1941–45, men sedan återuppstod den, en monolitisk, ideologisk, terroristisk partistat, under ledning av Stalin, omnipotent härskande över ett passivt, fruset samhälle av atomiserade nya medborgare. (Cohen 1985:5f).

Det viktiga i ovanstående modell är inte den djupt pessimistiska bilden av det sovjetiska samhället som "passivt, fruset och med atomiserade medborgare" – en bild som åtminstone delvis har sitt berättigande – utan en vetenskapsteoretisk aspekt. Enligt modellen var Sovjets utveckling bestämd i det ögonblick bolsjevikerna tog makten. Orsaken till denna determinism, som inte finns i analyser av mera "öppna" samhällen, ligger i att den politiskt-ideologiska nivån ses som determinerande för den fortsatta utvecklingen. Vare sig man ser Lenin och bolsjevikerna som övertygade

revolutionära socialister (och därmed ger den socialistiska ideologin "skulden" för vad som senare hände) eller uppfattar dem som "hänsynslösa, skrupelfria och maktgalna människor" (och därmed gör ledarna mer personligt ansvariga) ligger enligt modellen nyckeln till Sovjets senare utveckling i bolsjevikernas ideologi, organisation och hänsynslöshet. Själva maktövertagande blir därmed den avgörande faktorn för den vidare historien. Som ett av standardverken, först utgivet 1953 och 10 år senare i en reviderad upplaga, sammanfattar det på ett nästan hegelianskt sätt: "Ur ett totalitärt embryo skulle komma att växa en fullt utvecklad totalitarism" (Fainsod 1963:59).

Det var främst mot dessa punkter – koncentrationen på en politiskt-ideologisk nivå och en därmed sammanhängande stark determinism – som de som kom att kallas "revisionister" opponerade sig runt 1970. Gentemot totalitaristernas bild av ett statiskt sovjetsamhälle som var "överdeterminiserat" av ideologin, menade kritikerna att även Sovjet måste studeras som ett samhälle som innehöll konflikter, förändring och olika utvecklingsmöjligheter. Sovjetologerna kännetecknades enligt kritikerna av att deras "oproportionerliga intresse för politiska frågor och en motsvarande negligering av sociala och kulturella tendenser" hade lett dem till att "förneka den faktiska eller latenta spridningen, variationen, förändringar och val" i den sovjetiska historien (Dallin 1973:567, 576).

Kritikerna ifrågasatte därmed själva grunden i totalitarismmodellen: Sovjetunionens unika ställning och ledarens totala makt. Istället för att koncentrera sig på regimen och dess ledares mer eller mindre dunkla agerande – något som var kremlologins uppgift – menade revisionisterna att sovjetologin måste öppna sig mot ett mera "normalt" samhällsvetenskapligt studium av Sovjetunionen. En forskare hävdade t ex att man liksom i andra länder kunde analysera den politiska striden i Sovjet i termer av "konservativa och reformister" (Cohen 1979). Här handlade det inte enbart om det politiska elitskiktet, utan lika mycket om att dessa krafter, i likhet med i andra samhällen, fanns på olika nivåer både inom staten, partiet och bland befolkningen.

Under de följande åren publicerades en mängd studier som försökte förändra perspektivet på den ryska revolutionen och det sovjetiska samhället. I motsats till "totalitaristerna" utvecklade "revisionisterna" aldrig någon enhetlig modell om den ryska revolutionen eller det sovjetiska samhället. Snarare kännetecknas de av mångfald i angreppssätt och metoder och de kallas av den anledningen också "pluralister". Det är därför svårt att sammanfatta bidragen, men till skillnad från totalitaristernas inriktning på politik och ideologi finns hos revisionisterna en tydlig inriktning på vardagsliv, socialhistoria och kultur. De har ofta "analyserat revolutionen underifrån, forskat om världen under politiken på hög nivå, utvecklingen på fabriken, i byn, barackerna och skyttegravarna." Här har de

använt en mängd olika källor som "privat korrespondens och brev till pressen, samtida rapporter i storstads- och den lokala pressen, och den myriad av publikationer som växte fram efter februarirevolutionen, memoarer och officiella rapporter, konferensprotokoll och avskrifter av de otaliga resolutioner som antogs i gräsrotsmöten i byarna, på fabrikerna, i soldatkommittéerna och i de lokala sovjeterna." Med detta försökte de studera "vanliga människors betydelse för den politiska utvecklingen" istället för både den etablerade sovjetologins och den officiella sovjetiska historieskrivningens inriktning på ledande politikernas handlande och betydelse (Action 1990:45f).

Men även perspektivet på Sovjetunionens utveckling och politiska system förändrades. Istället för att enbart se en totalitärt styrd politisk utveckling uppfattar revisionisterna den sovjetiska politiken som "en komplex process som innefattade konkurrerande fraktioner, intressegrupper, byråkratiska nätverk och eliter" (Cohen 1985:30). Sheila Fitzpatrick, en av de främsta revisionisterna, har i flera böcker (1970, 1978a, 1979a, 1992) studerat det ryska proletariatets bidrag till den kulturella utvecklingen, något som står i motsats till den traditionella synen att "totalitarism bäst förstås som en kulturell form som är nödvändig för ett modernt tyranni" (Goldfarb 1991:4). Hon har även analyserat uppkomsten av en ny bonde- och arbetarbaserad intellektuell elit i Stalins "revolution ovanifrån" 1929–38 (1979b), likaväl som förändringen av sexuella attityder och sexuellt beteende under Sovjets första decennier (1978b).

Fitzpatrick får här representera den mängd av, i förhållande till totalitarismmodellen, alternativ forskning som publicerats de senaste tjugofem åren, både av dem som själva kallar sig revisionister och av forskare som inte vill etiketteras. Hundratals andra kunde ha nämnts,[15] speciellt om man tar med alla dem som menade att Sovjetunionen hade förändrats efter Stalins död och att landet därför inte längre kunde analyseras med hjälp av totalitarismmodellen. Istället blev det vanligt att studera utvecklingen utifrån ett "moderniseringsparadigm", som bl a tyckte sig se en allt mer "institutionaliserad pluralism" i det sovjetiska samhället. Enligt en forskare "svängde sovjetstudierna i väst från totalitarismmodellen till intressegruppmodellen" (Ticktin 1992:6). Många sovjetologer fortsatte dock att hävda att Sovjet var ett "ondskans imperium" vars mål var världsherravälde. Speciellt under 70-talet avspeglade denna debatt de politiska skiljelinjer som fanns i väst, även om det var få vänstersympatisörer som helhjärtat stödde Sovjetunionen. Frågan var i stället om Sovjet verkligen var så olik andra länder och om systemet skulle kunna reformeras. Detta förnekades inte bara av "totalitaristerna", utan även av flera reformanhängare och dissidenter i Östeuropa. Speciellt efter invasionen i Tjeckoslovakien 1968 började paradoxalt nog många av dem använda en variant av totalitarismmodellen just när den utsattes för stark kritik i väst:

I dissidenternas version av modellen var statens totala dominans inskränkt till storskaliga, formellt organiserade politiska och ekonomiska aktiviteter. Det mellanliggande utrymmet mellan dessa och privatlivet i familjen och personliga nätverk var emellertid öppet för kollektivt handlande och även för kollektiva skapelser av mer varaktigt slag, mer eller mindre oberoende av totalitär kontroll. Den officiella ideologin presenterades som ett system av ritualiserade formler och absurda lögner som människor var tvingade att låtsas tro på, men ingen tog på allvar i verkligheten. (Lipset & Bence 1994: 192).

Reaktionerna från totalitarismskolan "mot den revisionistiska utmaningen var olika, alltifrån anpassning till envist motstånd" (Cohen 1985:31). Anfall och försvar fortsatte hela 1970- och 80-talen, och under den snabba utvecklingen under Gorbatjov som ledde till Sovjetunionens upplösning intensifierades debatten än mer eftersom Gorbatjov verkade genomföra just de förändringar som revisionister ansåg inte bara möjliga utan också sannolika. Men ju längre utvecklingen gick och ett möjligt sammanbrott blev allt tydligare återtog totalitaristerna initiativet. Enligt dem kunde ju Sovjetunionen inte reformeras, bara behålla sina totalitära drag eller gå under. Själva upplösningen kan därför ses som en seger för totalitaristerna, och antalet böcker och artiklar som kritiserar dem har hastigt avtagit efter 1991. I stället för alla de som tidigare kritiserade och skrev "gravtal" för totalitarismmodellen ges det nu ut litteratur som kritiserar "revisionisternas" naivitet och politiska enögdhet. Ett bra exempel på detta är den kritiska vidräkning med hela revisionismtänkandet som en av de främsta sovjetologerna, historikern Richard Pipes (som var säkerhetspolitisk rådgivare åt president Reagan i Östeuropafrågor), gör. Han tar i en artikel upp revisionismens uppkomst och fall, vilket han kopplar till upplösningen av Sovjetunionen själv och kommenterar slutligen även skolans vetenskapliga nivå:

På 1970- och 80-talen tog självutnämnda "revisionister" inom sovjetisk historia över många av de ledande universitetsprofessurerna i USA, England och Tyskland, och med beskyddarmetoder mera lämpade för politik än på lärdomsinstitutioner tvingade de på studenterna och professionella organisationer sina åsikter. Konsekvensen har blivit en förslöande form av "politisk korrekthet" i skrivande och i undervisningen om 1900-talets ryska historia ... I praktiken ligger den "revisionistiska" uppfattningen om den sovjetiska statens ursprung nära den som stöddes av det nu upplösta kommunistiska etablissemanget ... [som] följde Brezjnevs maktövertagande 1964 då sovjetiska forskare uppmanades att mera uppmärksamma "massornas", speciellt industriarbetarnas, historiska roll ... De motiv som sporrade revisionisterna var inte så mycket intellektuell nyfikenhet som politiska mål, ett intensivt hat mot antikommunismen och den så kallade kalla kriget-politiken ... I revisionisternas arbeten finner man sällan något som avviker från rättesnöret eller plötsliga blixtar av inspiration som förvånar läsaren. De staplar fakta på fakta, statistik på statistik, allt stöttat av en tung apparat av lärda referenser, men de saknar den grundläggande kvalitén hos goda historiker att kunna skilja det viktiga från det triviala. De behandlar alla fakta och siffror som om de vore lika betydelsefulla, uppenbarligen i hopp om att själva mängden ska få läsaren att acceptera deras slutsatser. Det saknas inte bara humanism i deras verk, det finns heller inte något liv, inga svep, ingenting som kan utmana fantasin ... För den som i många år undervisat på universitet får detta material knappt godkänt eller under-

känt ... Kommunismens kollaps i Ryssland har inneburit ett svårt slag för det revisionistiska sällskapet som det knappast kommer att hämta sig från. (Pipes 1993:68 ff).

Sovjetunionens upplösning har, vid sidan av den proklamerade segern för totalitarismmodellen, också medfört att de tidigare viktiga frågeställningarna inom sovjetologin, "Hur kunde bolsjevikerna ta och behålla makten i revolutionen 1917?", "Var Sovjets utveckling bestämd i och med deras seger?" och "Kan och kommer Sovjetunionen att förändras?", numera har kompletterats med en fjärde och nog så viktig fråga: "Varför upplöstes Sovjetunionen?" Denna fråga kan analyseras på flera nivåer, alltifrån att uppfatta upplösningen som socialismens stora nederlag i allmänhet, över att se upplösningen som ett misslyckande för en specifik rysk kommunism till (vilket är vanligast, speciellt bland tidigare revisionister) att försöka beskriva och analysera de speciella förhållanden och krafter som tillsammans resulterade i Sovjetunionens upplösning 1991.

Varför upplöstes Sovjetunionen?

Efter Sovjetunionens upplösning har det publicerats en mängd böcker och artiklar som analyserar och försöker förklara kommunismens sammanbrott. Det finns ingen möjlighet att i en kort artikel behandla ens en bråkdel av dem, men de flesta redogör mer eller mindre noggrant för utvecklingen under perestrojkan. Titlar som *What went wrong with Perestroika? Why Perestroika failed, The end of Communist revolution, Mikhail Gorbachev and the end of Soviet Power* och *Orgins of the crisis in the USSR* indikerar att det är fråga om att skriva historien om upplösningen, och att det – bland annat i väntan på mer källmaterial – ännu är för tidigt att dra några bestämda slutsatser om sambandet mellan det tidigare Sovjets historia och dess upplösning. Här ska därför bara presenteras några exempel på mera generella försök till förklaringar som gjorts.

I politiska sammanhang blev det i samband med upplösningen av Sovjetunionen, speciellt inom den då starka nyliberala rörelsen, vanligt att uppfatta kommunismens sammanbrott i Östeuropa som ett historiskt nederlag för den socialistiska idén. Eftersom även den västerländska socialdemokratin i flera fall gick starkt tillbaka under 80-talet kunde det tolkas som att både den kommunistiska och den reformistiska socialismen hade hamnat i en återvändsgränd (Månson 1993). Det talades t o m om "historiens slut" och om att den liberala marknadsmodellen och parlamentarismen slutgiltigt segrat över sina konkurrenter. Nu några år efter Sovjets upplösning är frågan inte lika enkel (eller ideologisk), och därför är det av intresse att se vilka olika mer eller mindre generella förklaringar till sammanbrottet som kommit fram.

Att socialismen i allmänhet (eller marxismen) bär ansvaret för både skapandet av den sovjetiska staten, för utvecklingen i landet och för sammanbrottet är en åsikt som många har utanför akademiska sammanhang. Men även många forskare uppfattar just socialismen som orsaken till "det sovjetiska experimentets misslyckande":

> Sovjets typ av socialism misslyckades inte på grund av halvhjärtade försök eller på grund av efterblivna politiska och ekonomiska förhållande, snarare på grund av att socialismen som den ursprungligen uppfattades av Marx, Engels, Lenin noch Trotsky helt enkelt var en utopisk dröm som var omöjlig att förverkliga i en värld befolkad av mänskliga varelser. Detta betyder inte att försök att förverkliga utopin inte kan ske, bara att utopin själv aldrig kan nås. (Boettke 1993:4).

Eftersom Sovjetunionens hela existens och historia handlande om att "bygga socialismen" bör vi enligt en annan forskare "ta detta anspråk seriöst och inte reducera det till ett banalt och överallt förekommande 'utvecklingsfenomen' " (Malia 1993:86). För att skapa socialism, som "framför allt är en moralisk idé" vars mål är att utjämna ojämlikhet i makt och levnadsomständigheter, måste man avskaffa privategendomen och den kapitalistiska profiten (i enlighet med Marx' teorier), införa en planerad ekonomi och skapa en jämlik distribution, kort sagt låta politiska beslut vara bestämmande över ekonomin och kulturen. Och detta var "exakt vad bolsjevikerna gjorde under Lenin och Stalin. Därför behövs ingen annan 'modell' än socialismens egen logik för att förklara det sovjetiska systemets grund" (a a, s 87f).

Men varför misslyckades detta försök att bygga socialism? Svaret är att "experimentet slutade i tragedi därför att socialismens logik inte överensstämmer med historiens logik . . . Historiens gång måste därför hela tiden formas av statens tvingande makt" (s 88). Det var i nödvändigheten att bygga en partistat som utplånade det civila samhället och som styrdes av en "ideokratisk partiokrati" som den största motsättningen mellan socialismen som moralisk idé och dess faktiska verklighet låg. Därför kan man i Sovjetunionens historia se en ständig pendling mellan "socialistiska offensiver" och taktiska reträtter, från krigskommunismen 1918–21, NEP 1922–29, Stalins kollektivisering och industrialisering, Chrusjtjovs försök till reformer och Brezjnevs stagnation, till Gorbatjovs misslyckande med *perestrojkan.* Det var redan från början "bara en fråga om tid innan de inre motsättningarna i det omöjliga företaget att 'bygga socialism' själva ledde till en total misskreditering [. . .] av hela systemet. Om kommunismen slutligen rasade samman som ett korthus beror det på att det alltid varit ett korthus" (Malia 1994:496).

Sovjetunionen var således enligt denna syn redan från början bestämd att rasa samman, beroende på att socialismen i sig är omöjlig. Det är inte alla forskare som delar denna minst sagt ideologiska föreställning om orsakerna till upplösningen. De flesta urskiljer olika strukturella drag i Sov-

jetsamhällets uppbyggnad vilka bidrog till sammanbrottet. Bland dessa drag kan nämnas den ineffektiva ekonomin, ideologins avtagande betydelse och därmed en allt lägre grad av legitimitet, USA:s satsningar i kapprustningen under Reagans 80-tal ("stjärnornas krig" etc) som höll på att ruinera den sovjetiska ekonomin, uppkomsten av regionala och lokala eliter under Brezjnev, korruptionen och det allt mer inflytelserika maffiasystemet, det nationella problemet i multinationsstaten och slutligen åldrandet och bortdöendet av den generation som kom till makten i Stalins "revolution ovanifrån" 1929–38 ("gerontokratin") och som ledde Sovjetunionen under dess stabila fas 1945–85.

Enligt detta synsätt ligger paradoxalt nog orsaken till Sovjetunionens upplösning inte främst i de strukturella brister som skissats ovan, utan i *försöken att komma till rätta med dem.* Det var Gorbatjovs försök att reformera ekonomin, hans antikorruptions- och antialkoholkampanj (som enligt ett rysk skämt gjorde att han först fick partiet emot sig och sedan hela folket som ville ha sin vodka) och inte minst hans frisläppande av "öppenhet" och "rekonstruktion" (*glasnost* och *perestrojka*) som visade sig vara "systemdysfunktionella". Samtidigt kan man hävda att det var just försöken att komma bort från totalitarismen (även i dess "mjukare" variant, det auktoritära samhället) som visade att det var omöjligt att reformera systemet.

Walder (1994) påpekar att det i efterhand inte är svårt att finna ett antal "makrosociala tendenser som slutgiltigt ledde till regimförändringen: ekonomisk stagnation och konsumentförsakelser, en starkt minskad tilltro till den officiella ideologin, en ökning av cynism och korruption, försvagning av regeringsapparaten och ett gradvist förstärkande av autonoma, självorganiserade sfärer av det sociala och intellektuella livet." Dessa tendenser var kända redan före upplösningen, men sågs paradoxalt nog av många som ett "bevis på den märkliga stabiliteten hos de kommunistiska regimerna det sista halva århundradet" (s 297). Sovjetologins misslyckande ligger därför enligt Walder inte i att man inte uppfattade utvecklingen, utan att man inte såg att den skulle leda till regimens fall.

Själv presenterar Walder en teori om sammanbrottet som i korthet bygger på att "leninistisk partiorganisation och sovjetisk central planering var de två institutionella pelarna i kommuniststyret". Eftersom eliten genom dessa institutioner kontrollerade hela produktionen var alla, såväl inom apparaten som utanför, beroende av högre nivåer för att få tillgång till både elementära saker som mat, kläder, bostad etc och privilegier, lyxvaror, möjlighet att köpa bil eller göra karriär. Genom detta system av "organiserat beroende" och med hjälp av "ordningsmän" som hade "sanktionskapacitet" hölls befolkningen underordnad. När försiktiga reformer väl börjat införas (först i Ungern, Tjeckoslovakien och Polen) började hela systemet urholkas. Människor fick via den informella ekonomiska sektorn

allt större möjlighet att finna en egen utkomst utanför den statliga sektorn, vilket gjorde dem allt mindre benägna att delta i den politiska underordningen. Även på högre nivåer inom apparaten ökade självständigheten, intresset för övervakning minskade, lokala eliter uppstod och centrums kontroll minskade drastiskt. Allt detta ledde slutligen till "nya gruppidentiteter och intressen som kom i konflikt med de överordnades intresse" (s 305).

Enligt denna teori byggde Sovjetsystemet således på elitens förmåga att kontrollera hela produktionen och använda distributionen som ett politiskt kontrollinstrument. När väl människorna fick möjlighet att försörja sig utanför detta system av bestraffningar och belöningar minskade den politiska, sociala och ideologiska kontrollen i allt snabbare takt, och när elitdifferentieringen hade gått tillräckligt långt bröts systemet sönder inifrån. Sovjetunionens upplösning orsakades främst av att elitens kontroll över produktionen långsamt avskaffades under 80-talet, och därmed fanns inga systemuppehållande funktioner kvar.

En annan intressant analys på institutionell nivå görs av Roeder (1993) som hävdar att kommunistpartiet genom sin ställning i det sovjetiska samhället försatte sig i en paradoxal situation. Partiet, som ställde sig och till stor del genomförde uppgiften att utveckla och modernisera Sovjetunionen, kunde inte anpassa sig till de förändringar det självt hade genomfört. Denna struktur hade "den perversa konsekvensen att den gav Sovjets politiska system stora resurser att omvandla samhället, men samtidigt begränsade den politikens möjligheter att omvandla sig själv. Enpartiregimen föll slutligen på grund av dess oförmåga att svara på de omfattande förändringar som hade skett i Sovjetsamhället – ironiskt nog just de sociala förändringar som partiet självt hade satt i rörelse." (s 4). Själva förutsättningen för ett lyckosamt genomfört "uppdrag" att modernisera landet, åtminstone efter Stalins terrorvälde, var en "institutionalisering av ömsesidig ansvarighet [inom politiken och ekonomin som] ökade politikens stabilitet, men den hade också den mest perversa effekten att den begränsade politikernas möjlighet att skapa politiska innovationer som kunde anpassa de egna institutionerna till den sociala förändringen" (s 7).

Här ligger förklaringen således i att kommunistpartiet hade försatt sig i en omöjlig situation. Enkelt uttryckt var partiet berett att revolutionera, om inte hela världen så åtminstone de länder som ingick i Sovjetunionen, men det enda det inte var berett att förändra var sig självt och sin roll som ledande institution i det sovjetiska samhället. Därför kunde det inte anpassa sig till det samhälle det själv hade skapat. Som Gorbatjov sade vid sitt besök i Berlin vid DDR:s 40-årsjubileum i oktober 1989, de ord som enligt många utlöste krisen i DDR och som därför kan ses som upphovet till den händelseutveckling som två år senare ledde till hans egen

avgång som Sovjetunionens president: "De som kommer för sent kommer att bli straffade av livet självt" (cit i Daniels 1993:117).

Minervas uggla flyger

Liksom vårt korta tjugonde sekel [1914–1991] är nu även Sovjets historia över. Det postkommunistiska Ryssland kommer givetvis även i fortsättningen att vara en stor europeisk stat och en internationell stormakt, men leninismen med dess världshistoriska anspråk har försvunnit. För första gången är det möjligt att betrakta Sovjetkommunismen som en avslutad historisk epok, med en tydlig början, en mitt och ett slut. Fram till 1989–91 befann vi oss alltid mitt i ämnet när vi skulle bedöma det förutvarande Sovjets mysterier, och vår analys av Sovjets utveckling var därför styrd av en rad förväntningar om hur experimentet skulle utfalla. Nu, när vi vet den verkliga upplösningen av dramat, är gissningsleken över, och vad vi trodde vi visste om epokens början och mitt verkar ha varit långt över, och vad vi trodde vi visste om epokens början och mitt verkar ha varit långt från träffande. Således kan bedömningen av det sovjetiska äventyret äntligen inledas. För att anknyta till Hegels historicistiska visdom: Minervas uggla flyger först när skymningen faller. (Malia 1994:4.)

Det är dags att avrunda översikten över sovjetforskningens utveckling och återvända till artikelns ursprungliga problem: På vilket sätt har kommunismens fall påverkat våra försök att förstå och förklara det samhälle som kallades Sovjetunionen? Som framgått av de tidigare sidorna verkar det som om svaret borde bli "knappast på något sätt".[16] Vid sidan av att sovjetologin genom Sovjetunionens upplösning fått ytterligare frågor att besvara är det få, för att inte säga ingen, forskare som på ett radikalt sätt ändrat sitt tänkande eller sin forskningsinriktning på grund av upplösningen. Delvis beror detta på att forskare sällan plötsligt ändrar vare sig teoretisk eller metodologisk inriktning, och att vetenskapen, inte minst samhällsvetenskap och historia, förändrar sig mera långsiktigt. Internt sker förändringen kanske främst via generationsväxlingar, som var fallet med totalitarismmodellens utmanande och delvisa ersättande av revisionisternas inriktning på sociala och kulturella faktorer, och utvecklings- och moderniseringsparadigmets eller intressegruppsmodellens intåg. Externt sker förändringarna via den typ av "stora händelser" som den östeuropeiska revolutionen 1989–91 var ett exempel på, men detta har som nämnts avsatt få spår i litteraturen.

En av orsakerna till det ringa genomslaget för de externa faktorerna i sovjetologins fall är forskninsområdets karaktär. Eftersom "området för Sovjetstudier" från sin början ingick i ett klart politiskt och ideologiskt sammanhang blev det vanligt att "gräva skyttegravar" mellan olika riktningar, liknande de skyttegravar som var vanliga inom samhällsvetenskapen i allmänhet under 1970-talet. I och med Reagans förnyade offensiv mot "ondskans imperium" under 1980-talet (som av många ses som åtminstone en delförklaring till Sovjets upplösning) dröjde de ideologiska momenten kvar längre inom sovjetologin än inom övriga områden av

samhällsvetenskapen. När så Gorbatjov blev generalsekreterare dröjde det några år innan världen (och Gorbatjov själv) insåg vidden av vad som höll på att hända. Sedan gick utvecklingen hastigt, och efter det misslyckade kuppförsöket i augusti 1991 var det bara en fråga om tid innan den slutliga katastrofen (sett ur Sovjetstatens synvinkel) skulle inträffa.

Frågan om sovjetregimens legitimitet har bara delvis besvarats av Sovjets upplösning. Å ena sidan är det klart att regimen redan från början var en icke-demokratisk enpartiregering, byggd på propaganda och (åtminstone under Stalin) massterror, och att den aldrig fick sin legitimitet bekräftad i några som helst fria val. Å andra sidan hade den, paradoxalt nog från Stalin fram till åtminstone "stagnationsåren" under Brezjnevregimens senare del, ett stöd i "den tysta majoritet" i Sovjet, främst i dess slaviska delar. Att detta stöd delvis berodde på den gamla ryska traditionen att stödja "en stark man", kombinerad med det utopiska uppdraget att modernisera och utveckla landet under den socialistiska ideologin och att Sovjet faktiskt utvecklades under kommunismen innebär att stödet inte bara var en effekt av propaganda och hjärntvätt, som så många i väst föreställt sig.

Upplösningen ger dock bevis på att regimen *förlorade* sin legitimitet, men i avsaknad av närmare forskning är det svårt att närmare bestämma *när* den gjorde det. Min egen forskning tyder på att delegitimeringen var en utdragen process, och att de olika faserna i den ideologiska utvecklingen (från 30-talets genomgripande "mobiliseringsideologi", över Chrusjtjovs "reformkommunism" till Brezjnevs "utvecklade socialism") väckte motstånd, men också hade ett visst, om än oftast passivt stöd bland befolkningen. Även Gorbatjov möttes i början av entusiasm, främst bland de intellektuella, men när de ekonomiska realiteterna visade sig med tomma affärshyllor, ett allt hastigare tilltagande kaos och omöjligheten att enas om ett reformprogram[17] ökade missnöjet och cynismen bland de breda lagren.[18] Själva upplösningen kan till stor del ses som en internpolitisk strid, då i stort sett samtliga nya ledare hade eller hade haft höga poster i kommunistpartiet, även om en del tillhörde reformrörelsen och t o m kallade sig "demokrater".

Upplösningen av Sovjetunionen var inte bara slutet på en epok, den innebär också inledningen på en ny. Eftersom det nu gått tre år efter upplösningen är det möjligt att se åtminstone konturerna av de postkommunistiska staterna i Östeuropa. Slående är den relativa lätthet med vilken de flesta länderna i östra Europa (inklusive de baltiska) kunnat kasta av sig "det kommunistiska oket", och den jämförelsevis mycket svåra omvandlingsprocess som Ryssland, Ukraina och Vitryssland (liksom Bulgarien, Rumänien och det f d Jugoslavien) befinner sig i. Utan att på något sätt förringa problemen i övriga länder (som i det forna DDR) är det ändå klart att de har lyckats genomföra åtminstone grunden till en övergång till

en marknadsekonomi och ett institutionaliserat parlamentariskt system. De slaviska länderna, däremot, befinner sig fortfarande i ett kaotiskt skede med sjunkande produktion, politisk apati, ökad kriminalitet och en högröstad nationalism.

Orsaken till detta kan delvis vara den längre tid som problemstaterna var underställda sovjetväldet, men troligen ligger en djupare förklaring i de slaviska ländernas och de övriga östeuropeiska ländernas skilda historiska erfarenheter och traditioner. Här skall bara nämnas bristen på erfarenhet av demokratiska politiska system, liksom det genom århundraden institutionaliserade statliga ägandet. Aldrig i Rysslands historia har privata initiativ (utom från tsaren själv) belönats, snarare har de bestraffats. Detta väcker frågan om i vilken mån även kommunisttiden i Sovjetunionen först och främst måste förstås som ett skede i *Rysslands* historia, och att sovjetkommunismen var mer rysk än socialistisk.[19] Den så kallade kulturhistoria skolan inom sovjetologin vänder på detta sätt på totalitarismens grundläggande teser om uniciteten hos Sovjetsystemet och den socialistiska ideologins grundläggande betydelse för utvecklingen, och framhäver i stället kontinuiteten mellan det tsaristiska och det sovjetiska Ryssland.[20] Denna skola kan vara minst lika kritisk mot Sovjetstaten som totalitaristerna, men i stället för socialismen framstår nu för många av dem åter Ryssland som västs historiska fiende.[21]

Ett annat område som upplösningen av Sovjetunionen öppnat är studier av människornas vardagsliv under sovjettiden. Eftersom det tidigare i princip var omöjligt (utom i den närmaste bekantskapskretsen och under de sista åren av perestrojkan) att genomföra några mer utbredda undersökningar av hur människor levde sina vardagsliv, vad de tänkte och hoppades på och hur de såg på sig själva och omvärlden har ett nytt forskningsfält skapats. Detta forskningsfält bygger delvis på den s k oralhistoriska metoden, där muntligt berättade livshistorier kan ge en ökad kunskap om vad människor faktiskt tänkt och känt under 74 år av bolsjevikstyre (Lourie 1991, Sherbakova 1992 och Khubova, Ivankiev and Sharova 1992).

Minervas uggla flyger således, även om hon inte har funnit en helt ny riktning. Själva flygandet kan också blir en symbol för att forskningen ser epoken ovanifrån och i ett större sammahang. Här är det framför allt den tidigare nämnda möjligheten att kombinera och analysera drag i det tsaristiska, det kommunistiska och det postkommunistiska Ryssland (och motsvarande analyser i övriga "posttotalitära" stater) för att på så sätt närmare kunna förstå de kulturhistoriska kontinuiteter som existerar även när "system" förändras. Dess kontinuiteter existerar både på lång historisk institutionell nivå och inom människornas livsvärld i generationer. En av de mest spännande uppgifterna för den postsovjetiska forskningen är att

försöka närma sig denna fråga, som har relevans långt utanför sovjetologin.

Även i forskningen om själva sovjetsystemets utveckling finns många frågor obesvarade. Det är här lämpligt att göra en tredelad fasindelning av Sovjettiden: pre-stalin, Stalin och post-stalin, i grova årtal mellan respektive 1917–1928/29–1955/56–1991. Det är med avsikt Stalins namn ingår i benämningen av alla tre faserna, eftersom i stort sett alla grundläggande drag i Sovjetsystemet skapade under Stalins "revolution ovanifrån". Även om partidiktaturen, inriktning mot socialism, en viss terror etc existerade redan under krigskommunismen 1917–21 visste de tidiga sovjetledarna inte vart de skulle leda landet. Många, bl a Bucharin, uppfattade NEP som en möjlig strategi för socialism (Cohen 1981), med Stalins maktövertagande avslutades både NEP och diskussionen om alternativa vägar.

Efter Stalins död kan utvecklingen i Sovjetunionen ses som ett stort försök att göra något åt arvet efter Stalin. När totalitaristerna beskriver Sovjetunionen som "en totalitär stat" är det främst Stalintiden de utgår från, och det är enligt min mening lika historiskt och vetenskapligt felaktigt att projicera Stalintiden bakåt i tiden som det är att inte se de fundamentala förändringar som skedde efter Stalins död. "Frågan om Stalin" är därför viktig i försöken att förstå hur det var möjligt att med hjälp av "en progressiv ideologi, som ursprungligen var avsedd att öka mänsklig frihet och skapa högre former av samhörighet" bygga upp "en fruktansvärd polisstat" (Lewin 1985:210). Allt från jämförelser med Ivan den förskräcklige och Peter den store (som Stalin själv såg som sina föregångare), över den ryska traditionen och situationen i Sovjet och i världen under 1930-talet, till hans rent personliga sjukliga paranoida drag ingår i denna fråga, som trots mängden av studier ännu inte är nöjaktigt besvarad.

Det viktigaste med Sovjetunionens upplösning och kommunismens fall är ändå att själva objektet, den 74-åriga existensen av bolsjevikregimen i Ryssland och andra delar och länder inom sovjetsfären, nu har blivit ett historiskt (i betydelse dåtida) fenomen. Efter den ideologiska inramning som alla försök att närma sig området har haft – från nyfikenheten över det "socialistiska experimentet" bland västliga intellektuella, över totalitarismmodellens uppkomst och dominans efter Hitlertysklands nederlag och Stalinsovjets uppstigning till rangen av en stor- och senare supermakt i det kalla kriget, till det vänsterinfluerade upproret från "revisionisterna" under 70- och 80-talen – har äntligen betingelserna att studera och analysera Sovjetunionen på ett något mera objektivt sätt uppstått, och det är i den mening som Minervas uggla nu har lyft. Nu är det möjligt att studera Sovjetunionen på ett – för att tala med Weber – värdeneutralt sätt, även om studierna kommer att fortsätta att vara värderelaterade så länge som socialismen fortfar att vara en samtidiga viktig ideologisk strömning:

Lärdomarna av kommunismens kollaps måste börja med lärdomar av sovjetstudierna. De kan börja med klart definierade och begränsade slutsatser från en uppsättning otvetydiga data och fortsätta till grundläggande filosofiska frågor på ett sätt som inte bara är spekulativt. Om vi tar denna väg är vi i ett bättre läge nu än vi var före kommunismens fall: Vi har mycket fler bevis på sovjetsystemets karaktär. Dessutom håller de politiska övervägandena som påverkade både totalitarismmodellen och upproret mot den på att försvinna. Den sovjetiska kommunismen tillhör nu historien. Vi kan nu betrakta den som vi skulle betrakta vilket annat intressant fenomen som helst i historien. (Fairbanks 1993:7)

På detta sätt kan förhoppningsvis nu också Sovjetunionen bli målad "grått i grått" från ugglans höga utsiktspunkt.

NOTER

[1] Hegel (1986:27f). Uttrycket "livets gestalter" skall förstås som "världsepoker", och uttrycket "grått i grått" kommer från Mefistofeles ord i Goetes Faust: "Min värderade vän, gråa är alla teorier. Och grön är endast livets gyllene träd".

[2] Gorbatjov utsågs till Sovjetunionens president den 12 mars 1990 av den nybildade folkkongressen som hade valts året innan. I juni 1990 valdes efter modell av Sovjetunionens folkkongress en rysk folkkongress, som beslöt att inrätta en presidentpost för den ryska rådsrepubliken, och i juni 1991 valdes Boris Jeltsin till Rysslands president i direktval.

Skillnaden mellan Gorbatjovs utnämning till president av en inte helt demokratiskt vald församling och Jeltsins utnämning i direkta och demokratiska val var en avgörande skillnad i deras respektive legitimitet, vilken också spred sig till en skillnad i legitimitet mellan den sovjetiska och den ryska staten.

[3] Efter att först ha hetat "Ryska socialistiska federativa rådsrepubliken", vars konstitution antogs den 10 juni 1918, utvecklades en "Union av socialistiska rådsrepubliker" (*Sojus sotsialistiskie sovjetskie republiki,* SSSR, vilket blir CCCP med ryska bokstäver), vars konstitution antogs av den centrala exekutivkommittén den 6 juli 1923, och ratifierades av den elfte sovjetkongressen den 31 januari 1924, tio dagar efter Lenins död.

[4] Enligt den gamla ryska tideräkningen i oktober 1917, varav namnet "Oktoberrevolutionen". På samma sätt inträffade "Februarirevolutionen" enligt vår kalender i mars 1917.

[5] Det är John Reed som i sin berömda *Tio dagar som skakade världen* lägger dessa ord i Lenins mun (s 116). Eftersom det inte finns något protokoll från dessa förhandlingar och orden inte förekommer i något tidningsreportage kan meningen vara påhittad av Reed. Trotskij menar dock i sin historia över den ryska revolutionen att orden "helt är i talarens andra. Reed kan inte ha hittat på dem. Precis på detta sätt måste Lenin ha inlett sitt tal på Sovjetkongressen – enkelt, utan att tala salvesefullt, med orubbligt förtroende: 'Vi skall nu övergå till att bygga upp den socialistiska ordningen' " (Trotsky 1967, vol 3:301).

[6] I denna artikel behandlas, med enstaka undantag, bara den kunskapsproduktion som ingår i sovjetologitraditionen och som huvudsakligen är en västlig akademisk företeelse. Det innebär att t ex trotskism, maoism m fl politiska rörelser lämnas utanför, liksom analyser som är knutna till olika underrättelsetjänster eller regeringar. Inte heller tas den sovjetiska och övriga östeuropeiska sovjetforskningen upp, utom i de fall den har ett direkt samband med sovjetologin.

[7] Statsvetaren och professorn vid Columbia University Zbigniev Brzezinski är en av de öststatsspecialister som sedan länge och många gånger förutsagt Sovjetunionens fall. Polack av börd och inflytelserik i den politiska debatten i USA (bl a som säkerhetspolitisk rådgivare åt president Carter 1977–81) är han en av dem som varit med om att utforma den amerikanska politiken gentemot "ondskans imperium".

[8] Femton av inläggen finns publicerade i Brzezinski (1969).

[9] Kapitlet var ursprungligen skrivet som en artikel flera år tidigare, men Collins hade problem med att få den antagen till vetenskapliga tidskrifter därför att den "helt gick emot den accepterade akademiska kunskapen" (Lipset & Bence 1994:178).

[10] En speciell, och som det visade sig mycket träffande förutsägelse, gjordes 1977 av journalisten Bernard Levin som i *The Times* skrev att han trodde att en "ny rysk revolution är oundviklig, och att den kan komma mycket fortare än någon nu vågar hoppas". Istället för den vanliga förutsägelsen att ett eventuellt sammanbrott var troligt genom att de politiska ledarna inte anpassade sig till Sovjets modernisering menade Levin att upplösningen skulle komma inifrån systemet, genom nya ledare som länge skulle "lyda order, göra sin plikt, inta den officiella linjen mot dissidenter, inte bara offentligt utan också privat. De konspirerar inte, de har inte kontakt med underrättelsetjänsten i väst, de begår inga sabotage. De är i alla avseenden exemplariska sovjetiska funktionärer. Eller snarare, i alla avseenden utom ett: De har erkänt sanningen om sitt land för sig själva, och har avlagt ett löfte, även till sig själva, att göra något åt det . . . En dag snart kommer nya ansikten att dyka upp i politbyrån – jag är säker på att de redan finns i de municipala och även regionala administrativa myndigheterna, och gradvis, mycket gradvis, kommer andra liknande nya ansikten att förena sig med dem. En dag kommer de att se på varandra och inse att det inte längre finns något behov av att dölja sanningen i sina hjärtan. Och tändstickan kommer att tändas." (Levin 1993 [1977], s 64–65). Detta kan dels ses som en beskrivning av Jeltsins och andra lokala kommunistfunktionärers avhopp från partiet som blev en viktig orsak till upplösningen, men också som en profetia om det berömda ögonblick när Gorbatjov och Shevarnatze tillsammans vandrade utmed en strand, tittade på varandra och Gorbatjov sade: "Vi kan inte leva så här längre". Det var då idén till perestrojkan kom, vilket sedan ledde till upplösningen (cit i Goldman 1991:83).

[11] Mellan 1850 och 1950 godkändes runt 250 doktorsavhandlingar om Ryssland och Sovjetunionen vid amerikanska universitet. Mellan 1950 och 1964 var motsvarande siffra runt 1000 (Laquer 1965:9). Actin (1990) ger andra siffror: "Bara i USA ökade antalet doktorsavhandlingar från sammanlagt 45 före 1950 till fyra gånger fler under årtiondet 1965 till 1975" (s 45).

[12] "En undersökning av karriären för studerande vid Centra för Rysslandsstudier i USA fann att de flesta hade fått arbete inom området tio år efteråt. Runt 25 procent av dem hade gjort karriär inom akademisk eller regeringstödd forskning, medan ytterligare 27 procent hade blivit anställda av regeringsorgan som sysslade med Sovjetfrågor." (White 1974:257).

[13] Redan 1941 skrev *The Wall Street Journal* att "Det amerikanska folket vet att den principiella skillnaden mellan herr Hitler och herr Stalin bara är storleken på deras mustascher." (cit i Adler & Paterson 1970:1051).

[14] Här framstår George Orwells *1984*, skriven 1948 (titeln kom till då Orwell kastade om de sista siffrorna) som "idealtypen" på ett totalitärt samhälle. De flesta uppfattade och uppfattar fortfarande boken som en beskrivning av Sovjetunionen, men enligt Woodcock (1984) ville Orwell lika mycket varna för tendenser som finns i alla moderna samhällen.

[15] T ex J Arch Getty, Leopold Haimson, Alex Inkeles, Diane Koenker, Mosche Lewin, David Mandel, Alexander Rabinowitch, William Rosenberg, Ronald Suny, Robert Tucker och Charles Wynn, förutom de, såsom Action, Cohen och Dallin m fl, som tas upp i denna artikel.

[16] "Sovjetologins misslyckande [att förutse Sovjetunionens fall] borde inte ge upphov till desperation och anklagelser. Få samhällsvetare har haft möjligheten att få sina modeller så spektakulärt motbevisade, och som Karl Popper hävdade kan falsifikationen vara en kraftfull stimulans för kunskapens utveckling. Denna grandiosa motbevisning kan emellertid tjäna en förbättring av förståelsen bara om professionen själv är villig att ta storle-

ken av dess misslyckande på allvar. Det finns få tecken på att detta håller på att hända." (Rutland 1993:122).

[17] "Mellan 1985 och 1991 annonserade Gorbatjov åtminstone tio radikala planer för ekonomisk rekonstruktion, men *inte en enda av dem genomfördes*" (Boettke 1993:2).

[18] I början av Gorbatjovs tid som generalsekreterare stöddes han av upp till 80–90 procent av befolkningen i opinionsundersökningar, medan denna andel i juli 1990 hade sjunkit till 20 procent för att året efter beskrivas som "lägre än noll" (Goldman 1991:17).

[19] De flesta sovjetforskare håller med om att det tsaristiska arvet spelade roll för Sovjetunionens utveckling, men få gör det så explicit som "totalitaristen" Richard Pipes. I sin senaste bok, som f ö är minst sagt kritisk mot Lenin och bolsjevikerna, menar han att "i Ryssland fick de element i den marxistiska doktrinen övertaget som passade in i landets patrimoniala arv . . . Det var den marxistiska ideologins inympning på den ryska patrimonialismens grova stam som producerade totalitarismen. Totalitarismen kan varken förklaras enbart med hänvisning till den marxistiska doktrinen eller till den ryska historien. Den var frukten av deras förening." (Pipes 1994:501).

[20] Två böcker som nyligen kom ut på svenska och som tydligt visar skillnaden mellan "socialismteorin" och "den historiska kulturteorin" i förklaringen av Sovjetunionens utveckling och kollaps är Staffan Skotts *Sovjet från början till slut* (Stockholm: Bonniers 1992) och norrmannen Peter Norman Waages *Ryssland är annorlunda* (Stockholm: Forum 1992).

[21] Så argumenterar t ex nu Brzezinski, som var en av grundarna av totalitarismmodellen, för att den amerikanska presidenten Clintons stöd till dagens ryska regim är förhastat. Utifrån den retoriska frågan "Vad är Ryssland? I första hand en nationalstat eller ett imperium?" hävdar han att "Ryssland kan antingen vara ett imperium eller en demokrati, men det kan inte vara både och . . . Den ryska politikens nuvarande målsättning är om inte öppet imperialistisk, så i varje fall proto-imperialistisk. Denna politik kanske ännu inte uttryckligt strävar mot en formell imperialistisk restaurering, men den gör inte mycket för att hålla tillbaka de starka imperialistiska impulserna som fortsätter att motivera både stora delar av statsbyråkratin, speciellt militären, och folket." (Brzezinski 1994:72, 76) Brzezinski inriktar sig speciellt på Ukraina, för "utan Ukraina slutar Ryssland att vara ett imperium, men med Ukraina mutat och sedan underordnat blir Ryssland automatiskt ett imperium". USA:s politik mot Ryssland bör därför vara "konsolidering av geopolitisk pluralism i det f d Sovjetunionen" (s 79, 80). Uppenbarligen har det kalla kriget ännu inte helt avslutats av alla.

REFERENSER

Action, Edward (1990). *Rethinking the Russian Revolution.* London and New York: Edward Arnold.

Adler, Les K & Paterson, Thomas G (1970). "Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's–1950's", i *American Historical Review,* vol 75, nr 4:1046–1064.

Amalrik, Andrei (1970). *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* New York and Evanstone: Harper & Row.

Arendt, Hanna (1967 [1951]). *The Orgins of Totalitarism.* London: George Allen & Unwin Ltd.

Armstrong, John A (1973). "Comments on Professor Dallin's 'Bias and Blunders in American Studies on the USSR' ", i *Slavic Review,* vol 32, nr 3:577–587.

Brzezinski, Zbigniew, ed. (1969). *Dilemmas of Change.* London and New York: Colombia University Press.

Brzezinski, Zbigniew (1990), *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century.* New York: Macmillan Publishing Company.

Brzezinski, Zbigniew (1994). "The Premature Partnership", i *Foreign Affairs,* March–April.
Boettke, Peter J (1993). *Why Perestroika Failed: The Politics and Economics of Socialist Transformation.* London and New York: Routledge.
Cohen, Stephen F (1979). "The Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet Union", i *Slavic Review,* vol 38, nr 2:187–202.
Cohen, Stephen F (1981). *Bucharin och den ryska revolutionen: En politisk biografi 1888–1938.* Lund. Arkiv.
Cohen, Stephen F (1985). *Rethinking the Soviet Experience: Politics & History Since 1917.* New York and Oxford: Oxford University Press.
Collins, Randall (1986), "The future decline of the Russian Empire", kap 8 i Collins *Weberian Sociological Theory.* Cambridge: Cambridge University Press.
Dallin, Alexander (1973). "Bias and Blunders in American Studies on the USSR", i *Slavic Review,* vol 32, nr 3:560–576.
Fainsod, Merle (1963). *How RUSSIA is Ruled.* Cambridge, Mass: Harvard University Press.
Fairbanks, Charles (1993). "Introduction", i *The National Interest,* nr 31.
Fitzpatrick, Sheila (1970). *The Commissariat of Enlightment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunarcharsky October 1917–1921.* London and New York: Cambridge University Press.
Fitzpatrick, Sheila (ed) (1978a). *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931.* Bloomington & London: Indiana University Press.
Fitzpatrick, Sheila (1978b). "Sex and Revolution: An Examination of Literary and Statistical Data on the Mores of Soviet Students in the 1920s", i *Journal of Modern History,* vol 50:252–78.
Fitzpatrick, Sheila (1979a). *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934.* London and New York: Cambridge University Press.
Fitzpatrick, Sheila (1979a). "Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939, i *Slavic Review,* vol 38, nr 3:377–402.
Fitzpatrick, Sheila (1992). *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia.* Cornell: Cornell University Press.
Frank, Victor, Kerblay, Basile and Hacker, Jens (1965). "Soviet Studies in West Europe: 1. Britain, 2. France, 3. Germany", i Walter Z Laquer and Leopold Labedz (eds): *The State of Soviet Studies.* Cambridge, Mass: The M I T Press.
Friedrich, Carl J, ed. (1953). *Totalitarism: Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences, March 1953.* Cambridge, Mass: Harvard University Press.
Friedrich, Carl J & Brzezinski, Zbigniev K (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge, Mass: Harvard University Press.
Gleason, Abbot (1984). " "Totalitarianism" in 1984", i *The Russian Review,* vol 43:145–159.
Goldfarb, Jeffrey C (1991). *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind.* Chicago and London: The University of Chicago Press.
Goldman, Marshall I (1991). *What Went Wrong with Perestroika?* New York and London: W W Norton & Co.
Hegel, G W F (1981 [1807]). "Företal till Andens fenomenologi", i *Kris* 20/21.
Hegel, G W F (1986 [1821]). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*: Frankfurt: Surkamp.
Hook, Sidney (1968). *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectuel Development of Karl Marx.* Michigan, Mass: Ann Arbor.
Khubova, Daria, Ivankiev, Andrei and Sharova, Tonia (1992). "After Glasnost: Oral History in the Soviet Union", i *International Yearbook of Oral History and Life Stories,* vol I: *Memory and Totalitarianism.* Oxford: Oxford University Press.

Laquer, Walter (1965). "In Search of Russia", i Walter Z Laquer and Leopold Labedz (eds): *The State of Soviet Studies.* Cambridge, Mass: The M I T Press.
Leonhard, Wolfgang (1966). "Notes on an Agonizing Diagnosis", *Problems of Communism,* vol 15, Jul–Aug: 35–42.
Levin, Bernard (1993 [1977]). "One Who Got it Right", *The National Interest,* nr 31.
Lewin, Moshe (1985). *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia.* London: Methuen & Co.
Lipset, Seymour Martin & Bence, Gyrogy (1994). "Anticipations of the failure of Communism", i *Theory and Society,* vol 23/2:169–210.
Lourie, Richard (1991). *Russia Speaks: An Oral History from the Revolution to the Present.* New York: Edward Burlingame Books.
Malia, Martin (1993). "A Fatal Logic", i *The National Interest,* nr 31:80–90.
Malia, Martin (1994). *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia,* New York: The Free Press.
Månson, Per (1993). "Two Ways to Socialism: Two blind alleys?", i *Russian Politics and Law,* vol 31:6–24.
Pipes, Richard (1993). "1917 and the Revisionists", i *The National Interest,* nr 31:68–79.
Pipes, Richard (1994). *Russia Under the Bolshevik Regime, 1919–1924.* London: Harvill.
Reed, John (1975). *Tio dagar som skakade världen.* Stockholm: Rabén & Sjögren.
Rutland, Peter (1993). "Sovietology: Notes for a Post-Mortem", *The National Interest,* No 31.
Schapiro, Leonard (1972). *Totalianitarism.* London: Pall Mall.
Sherbakova, Irina (1992). "The Gulag in Memory", i *International Yearbook of Oral History and Life Stories,* vol I: *Memory and Totalitarianism.* Oxford: Oxford University Press.
Taylor, Charles (1986). *Hegel.* Stockholm/Lund: Symposium.
Ticktin, Hillel (1992). *Orgins of the Crisis in the USSR: Essays on the Political Economy of a Disintegration System.* New York and London: M E Sharpe, Inc, Armonk.
Trotsky, Leon (1967 [1932–33]). *History of the Russian Revolution,* 3 vol. London: Sphere Books.
Ulam, Adam (1965). "USA: Some Critical Reflections", i Walter Z Laquer and Leopold Labedz (Eds), *The State of Soviet Studies.* Cambridge, Mass: The M I T Press.
Walder, Andrew G (1994). "The decline and communist power: Elements of a theory of institutional change", i *Theory and Society,* vol 23/2, s 297–324.
Woodcock, George (1984). *The Crystal Spirit: A Study of George Orwell.* London: Fourth Estate Ltd.

SUMMARY

Per Månson

The Owl of Minerva and the Fall of the USSR

Michail Gorbachev's resignation from the position as president of the USSR in the end of 1991 meant that nearly 75 year of Soviet power in Russia and other countries was over. During these years, the academic knowledge of the Soviet system, its orgins and future, that developed in the West, was namned "sovietology". This article takes its point of departure in Hegel's famous dictum "The Owl of Minerva begins its flight when the shades of twilight have already fallen", and asks: "Has the dissolution of the USSR changed anything in our knowledge of the Soviet epoch?".

The article first presents and discusses how sovietologists and others looked upon the future of the Soviet system, including its potential fall. Then follows a presentation of sovietology's background in the cold war. In the third part the main directions in

Sovietology—totalitarianism and revisionism—are presented. After this follows an overview of the postsoviet debate of the reasons for the dissolution of the USSR, after which the opening question : "If the dissolution has changed our understanding of the USSR?" is answered with "very little, it seems".

However, in the last part of the article, some new areas of research are proposed, for example the study of every day life in Soviet Union and the historical and cultural influence on the formation, development and fall of the Soviet system. Finally, it is emphasized that the study of the Soviet epoch now, at last, can be de-ideologinized.